

Fethullah Şîrvânî'ye Göre Makamların Tesirleri ve İcrâ Edileceği Vakitler

BAYRAM AKDOĞAN
YRD. DOÇ. DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-posta: bayramakdogan@divinity.ankara.edu.tr

abstract

According to Fethullah Şîrvânî the Effects of Musical Modes and Timing of Their Performance. The effects of musical modes and timing of their performance are crucial subjects of music. Despite the fact that the effects of musical modes vary among people, it is likely to benefit from such experiences which had been achieved through years and reflected in musical sources. We have been meeting these knowledges in classical resources since XIII. Centuries about music's effects according times and regional human characters. Moreover, our music theoreticians describe some knowledges about harmony between lyric and composition also. In Turkish Music, while some modes express sadness, grief and distress, the others give human happiness, delight and enthusiasm. There are the same characters in poetries also. So a compositor must chose the mode suitable the structure of poetry. In our study, we aim to reconsider the subject within the context of musical approach at present and make an evaluation.

key words

The effects of musical modes, timing of modes, effect of music, modes, times.

Makamların tesirlerine ait bilgiler ilk dönem İslâm kaynaklarında bulunmasına rağmen¹, makamların icra edileceği vakitlere ait notlar ise Safiyu'd-Din Abdu'l-Mu'min el-Urmevî'den buyana gelen mûsikî nazariyatı

1 Türk-İslâm toplumunda mûsikînin insanlar ve hayvanlar üzerindeki etkilerine ait en eski çalışmalarından birisi meşhur Arap edebiyatçılarından Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 869)'nin *Kitâbu'l-Hayevân* adlı eseri içerisinde bu konuyla ilgili makalesidir. Kısaca Câhiz diye bilinen bu ilim adamı, eserinde, seslerin insan ve hayvanlar üzerindeki etkisini kaleme almıştır. Müellifin adı geçen çalışması tarafımızdan Türkçeye çevrilerek başlı başına bir makale olarak yayımlanmıştır. Bkz. Bayram Akdoğan; *Câhiz ve Mûsikînin Tesiri Hakkındaki Makalesi*, A.Ü.İ.F. Dergisi, c. XLII, s. 247-256.

kaynaklarında göze çarpmaktadır. Fethullah Şîrvânî gibi bazı mûsikî nazariyatçılarına göre bu bilgilerin kaynağının İbn Sînâ olduğu söylenmektedir.² Makamların icrâ edileceği vakitlere ait olan bu sözler, bir çok müellifin kitabında nakledilmiştir. Bu ifadeleri, kimileri İbn Sînâ'ya, kimileri Ebû Nasr el-Fârâbî'ye, bazıları da Safiyyu'd-Dîn'e izafe etmektedirler ki, doğrusu da kanaatimizce budur. Çünkü makamlar XIII. yüzyıl içinde isimlendirilmiştir.³ Ayrıca Fârâbî ve İbn Sînâ'nın kitaplarında bu bilgilere rastlanmamış olması da bu konuda bir delil teşkil etmektedir.⁴

Bu konuda etraflı bilgi verenlerden birisi Fethullah Şîrvânî'dir (891/1486). XV. yüzyılda yaşamış değerli ilim adamlarımızdan ve mûsikî nazariyatçılarımızdan birisi olan Şîrvânî, aslen Azerbaycan'lı⁵ olup, zamanındaki meşhur âlimlerden ders almış, dînî ve pozitif ilimlerde kendini çok iyi yetiştirmiştir. Özellikle Astronomi ve Matematikte tanınmış olan Şîrvânî'nin, Kelâm, Tefsir ve Mûsikî alanında eserleri bulunmaktadır.⁶

Şîrvânî, yaşadığı dönemin Osmanlı Sultanı II. Mehmet olarak bilinen Fatih (ö.1481)'e sunmuş olduğu *Mecelletun fi'l-Mûsîka* adlı mûsikî nazariyatıyla ilgili eserinde, Türk Mûsikîsinde kullanılan bazı makamların insanlar üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Zâhiri yaşantısında, çeşitli etkilerle bazen sakin, bazen öfkeli, bazen hüznü, bazen de coşkulu olabilen insanın, duygularına etki eden nağmelerin incelenmesi, mûsikîmiz açısından önemli bir konuyu teşkil etmektedir. Şîrvânî yukarıda adı geçen ese-

2 Fethullah Şîrvânî; *Mecelletun fi'l-Mûsîka*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kısmı, No: 3449, s. 133.

3 Bkz. Muhammed b. Abdî'l-Hamid el-Ladîkî, *er-Risâletu'l-Fethiyye*, Şerh ve Tahkîk: Hâşim Muhammed er-Receb, 1. bsk. Kuveyt 1986, s. 215, Dipnot: 182.

4 Ladîkî, a.g.e., aynı yer. Ayrıca seslerin tesirleri ve makamların icra edileceği vakitlere ait bilgiler için bkz. Safiyyu'd-Din el-Urmevî, *Kitâbu'l-Edvâr*, Şerh ve Tahkîk: Hâşim Muhammed er-Receb, Irak 1980, s. 157. Ladîkî, a.g.e., s. 213-215, aynı müellifin diğer bir eseri *Zeynu'l-Elhân fi İlmi't-Te'lîf ve'l-Evzân*, (el yazma nüshası) Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3138, vr. 65-68.

5 Azerbaycan, Hazar Denizi'nin batısında Kafkasların doğusunda Âzeri Türklerinin çoğunlukta olduğu bir ülkenin adı.

6 Şîrvânî'nin mûsikî alanındaki tek eseri *Mecelletun fi'l-Mûsîka* adlı risâlesidir. Müellif bu eserini kaleme alırken, İbn Sînâ (370-429/980-1037)'nin *eş-Şifâ* adlı eserinden ve "Risâletun fi'l-Mûsîka" (*er-Risâletu'l-Mulhakatu bi-Kitâbi'n-Necât*) adlı makalesinden, Safiyyu'd-Din Abdu'l-Mu'min el-Urmevî (613-693/1216-1294)'nin *eş-Şerefiyye* ve *el-Edvâr* adlı eserlerinden ve *el-Edvâr*'ın şerhlerinden, Nicomaque (I. yüzyıl)'ın kitabının *Sayılar İlmi Konusu*'ndan, Nasîru'd-Dîn et-Tûsî (1201-1274)'nin *Tahrîru Oklîdes fi Usûl'l-Hendese ve'l-Hisâb* ve *Ahlâkî'n-Nâsriyye* adlı eserlerinden, Sâhibu'l-Mefâtiḥ lakabıyla bilinen Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Harizmî (IV.H. / X.M. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış)'nin *Mefâtiḥu'l-Ulûm* adlı eserinden, ayrıca Eflâtun (Platon M.Ö. 428-348)'un ve Öklid (Euclide, yaklaşık olarak M.Ö. 300)'in kitaplarından yararlanmış. Şîrvânî'nin adı geçen eseri üzerinde tarafımızdan Doktora Tez çalışması yapılmıştır. Bkz. Bayram Akdoğan; *Fethullah Şîrvânî ve Mecelletun fi'l-Mûsîka Adlı Eserinin XV. Yüzyıl Türk Mûsikîsi Nazariyatındaki Yeri*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

rinde bu hususa değinmiş ve örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca, makamların insan duyguları üzerinde tesirli olduğu vakitleri de eserinde tayin etmiştir.

Müellif ve eseri hakkında bu bilgileri verdikten sonra asıl konumuz olan makamların tesirlerine dönelim.

Türk Mûsikîsinde Kullanılan Bazı Makamların Tesirleri

Fethullah Şîrvânî *Mecelletun fi'l-Mûsîka* adlı eserinde Türk Mûsikîsinde kullanılan bazı makamların insan duyguları üzerindeki etkilerine ait açıklamalarda bulunarak şöyle demektedir:

“Makamların bir kısmı, insanda kuvvet, cesaret ve tam bir rahatlık tesiri yapar ki, Uşşâk, Nevâ ve Ebûselik (Bûselik) böyledir⁷. Bundan dolayı bu üç makam, Türklerin, Habeşlilerin, Zencilerin ve dağ sakinlerinin yapılarına uygun düşmektedir. Şu'belerden⁸ olan Mâhûr ve Nihâvend'in tesiri de bu makamlar gibidir.

Bazı makamlar da, insan duygularında mutedil derecede bir rahatlık ve hoş bir lezzet tesiri yapar. Bunlar Rast, Irak ve Isfahan makamlarıdır. Bu yüzden bu üç makam, dördüncü iklim sakinleri gibi mutedil mizaçlı insanların yapısına uygun gelmektedir. Üçüncüsü (Isfahan) ise özellikle medenî insanların özüne uygun düşmektedir. Âvâzlardan⁹ olan Nevrûz ve Gerdâniye'nin, şu'belerden olan Pençgâh ve Zavil'in tesiri de, bu makamlar gibidir denilmiştir.

Makamlardan bazıları az rahatlık, hüznün ve sükûnet cinsi bir tesir yapar. Bunlar: Zirefkend, Büzürg, Zengüle, Râhevi¹⁰, Hüseyni ve -el-Edvâr¹¹ kitabın-

7 Makamların yapısı, donanım ve seyirleri hakkında bilgi için bkz. İsmail Hakkı Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1987.

8 Şu'be: XIX. Yüzyıldan beri tümüne “makam” denilen kuralların belli bir takımına XV ve XVI. Yüzyıllarda verilen ad. Sayıları kimi edvarda (örneğin Kırşehirli Yusuf'ta) dört, kiminde ise (örneğin Sultan II. Mehmed için yazılan edvarda) yirmi dört olarak gösterilirdi. Bu konuyla ilgili olarak âvâze, on iki makam, terkîb kelimelerine bakınız. Kâzım Uz; *Mûsikî İstilahatı*, Gültekin Oransay tarafından düzeltilmiş yeni basım, Küğ Yayını, Ankara 1964, s. 68.

9 Âvâz veya âvâze: XIII-XVI. Yüzyıl yazarlarına göre makamların ayrıldığı dört türden biri. Urmiyeli Safiyyuddîn (1250 yılları) ve Hızır b. Abdullah (XV. Yüzyılın ilk yarısı) altı âvâze (1. Geveşt 2. Gerdâniye 3. Nevrûz 4. Selmek 5. Mâye 6. Şehnâz), Kırşehirli Yusuf (XV. Yüzyıl başı) ve Ladikli Mehmet ise (XV. Yüzyıl sonu) öncekilerin altısına bir de Hisar'ı katarak yedi âvâze sayarlar. Bkz. Uz; a.g.e., s. 10.

10 Râhevi makamı çoğunlukla Türkçe kaynaklarda “Rehâvi” olarak geçmektedir. Türk Mûsikîsinde bir mürekkep makamıdır. Eski metinlerde “Râhevi” şeklindedir. Aslı “Ruhâvî” olmalıdır ki, “Urfalı” Urfa'ya ait ve mensup demektir. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi*, M.E.B., İstanbul 1976, c. II, 2. Kısım, s. 173; İsmail Hakkı Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1987, s. 440; Kâzım Uz, a.g.e., s. 58.

11 Safiyyu'd-Dîn Abdu'l-Mu'min el-Urmevî el-Bağdâdî; *Kitâbu'l-Edvâr*, Şerh ve Tahkîk: Hâşim Muhammed er-Receb, Bağdat 1980, s. 157.

da ve bazı risâlelerde yazıldığı gibi- Hicâz makamlarıdır. Fakat, âvâz'lardan olan Geveşt ve Şehnâz, şu'belerden olan Hisar, Hümâyûn, Müberka', Bestenigâr, Sabâ, Nevrûzu'l-Arap, Rekb ve Isfahanek'in tesiri, Büzürg, Râhevi ve Zirefkend'in tesiri gibi olduğu söylenmektedir.

Âvâzlardan olan Mâye ve Selmek'in ve şu'belerden olan Nühüft, Nevrûzu'l-Beyâti, Uzzâl, Evc ve Hûzûnin tesiri, Hicâzî ve Zengüle'nin tesiri gibidir. Bu durumda, bu altı ¹² makamın tesir bakımından hiçbir ortak yönlerinin bulunmadığı açıkça görülmektedir.

Bazıları, Edvâr müellifi Safiyyu'd-Dîn Abdu'l-Mu'min (1216-1294)'den naklettiler ki o:

Râhevi perdesine Ağlama perdesi, Zirefkend'e Hüzün perdesi, Büzürg'e Korkaklık perdesi, Isfahan'a Cömertlik perdesi, Irak'a Lezzet perdesi, Uşşâk'a Gülme perdesi, Zengüle'ye Uyku perdesi, Nevâ'ya Cesaret perdesi, Ebûselik'e Kuvvet perdesi, Hüseyinî'ye Sulh perdesi, Hicâzî'ye Tevâzu perdesi ismini vermiştir¹³. Rast perdesi hakkında her hangi bir nakilde bulunmamıştır.

Denildi ki, gariplerin bulunduğu mecliste, onlara dostlarını ve memleketlerini hatırlattığı için, çoğunlukla bestelerin Râhevi, Zirefkend ve Büzürg makamıyla icra edilmesi gerekir.

Denildi ki, âşıkların bulunduğu mecliste, nefislere büyük bir rahatlık verdiği için, genellikle bestelerin Isfahan makamıyla olması gerekir.

Yine denildi ki, ferahlığa uygun olan ses, nefsi kederin derinliklerinden rahatlığın zirvesine çıkarmak için, pesten tize doğru seyreden sestir. Kedere uygun olanı ise, nefsi rahatlığın zirvesinden kederin içine düşürmek için, tizden başlayıp pese doğru seyredenidir.”¹⁴

Şirvânî, güftelerin ifade ettiği anlamlara göre uygun makamlar seçilmesinin gerektiğini ifade ederek, bu konuda şu bilgileri vermektedir:

Bestekâr, makamlar (edvâr)'ın tesirlerini bildiği zaman, bütün makamlara uygun olan şiirleri, aşağıdaki beyitte olduğu gibi, topluluğun hüzünlü ve ağlamalı oluşuna göre besteler:

Üzerime öyle musibetler saçıldı ki onlar,
Şayet gündüzlere saçılsaydı gece olurdu.

Yine şu beyitte:

Zamanın bana verdiği sıkıntılardan en azı,

12 Müellif Şirvânî metinde yedi makam saymasına rağmen (sehven olsa gerek) 6 makam olarak ifade etmektedir.

13 Urmevî, a.g.e., aynı yer.

14 Fethullah Şirvânî; *Mecelletun fi'l-Mûsîka*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kısmı, No: 3449, s. 127-131.

Dönen dünya üzerine atılsaydı, dönmez olurdu.
Bu beyitler:

*Hayat güzeldir ama ne yazık ki ebedi değildir,
O halde beş günlük fâni ömre itimat yoktur.*
*Ağaç (gibi uzayan) sevgilinin boyu ve salınarak yürüyen insan,
Daima turfanda meyve gibi ter-ü taze (kalıcı) değildir.*
*İnsan oğlu yaratılış bahçesinde gülen bir gül gibidir,
Ama, senin de bildiğin gibi bâki kalma ümidi yoktur.*
*Devamı (bekası) feleğin annesinin yanında kalmasındadır,
Zannetme ki onda şefkat kokusu yoktur.*
*Ne yazık ki, ölüm sonbaharı arkamızdadır.
Hangi meyve hayat bağında devamlıdır.”¹⁵*

Şîrvânî, makamların insanlar üzerindeki etkilerini bu şekilde açıkladıktan sonra, her makamın tesirli olduğu bir vakit olduğunu söyleyerek, vakitlere göre makamların tayinini yapmıştır.

Türk Mûsikîsinde Makamların İcrâ Edileceği Vakitler

Makamların vakitlere göre etkisinin olduğunu belirten Şîrvânî, *Mecelletun fi'l-Mûsika* adlı eserinde konuyla ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmaktadır:

“Şeyh İbn Sînâ’dan¹⁶ nakledilmiştir ki, *subhu kâzib*¹⁷ vaktinde Râhevi, *subhu sâdik* vaktinde Hüseyni, güneşin iki mızrak boyu yükselmesi vaktinde Rast, kuşluk vaktinde Ebûselik, günün yarısında Zengüle, öğle vaktinde Uşşak, iki namaz (öğle ile ikindi) arasında Hicâzî, ikindi vaktinde Irak, güneş batarken İsfahan, akşam vaktinde Nevâ, yatsı vaktinde Büzürg, uyku vaktinde Muhâlîf makamlarıyla bestelenmesi (veya okunması) gerekir. Şayet uyuyamazlarsa, aksine ısrarla bestelemeye (veya makamla söylemeye) devam ederler ve o anda Şehnâz makamıyla okunur. Çünkü, Şehnâz ile Muhâlîf makamı birbirinin zıddıdır. Bu durum, nefiste bir sıkışma meydana getirir ve uyutur. Burada, İbn Sînâ’nın sözündeki *muhâlîf* kelimesinden amacı Zirefkend makamıdır. İsmi zikredilmemesi ise, icrâcılar tarafından Şehnâz’ın iki Zirefkend makamı olduğu bilinmesinden dolayıdır¹⁸.

15 Şîrvânî, a.g.e., s. 131-133.

16 Bkz. 4 no’lu dipnot.

17 Yalancı sabah, sabahleyin doğu istikametinde bir beyazlık belirir, bu geçicidir. Buna “Fecr-i Kâzib” veya “Subhu Kâzib” denilmektedir. Bu kaybolur, yeni bir beyazlık başlar, işte asıl sabah budur, buna da *subhu sâdik* denir.

18 Şîrvânî, a.g.e., s. 133-134. İbn Sînâ’dan nakledildiği söylenen bu açıklamalar onun, ne eş-Şifâ’ adlı eserinde ve ne de “Risâletun fi'l-Mûsika” (*er-Risâletu'l-Mulhakatu bi-Kitâbi'n-Necât*) adlı eserlerinde görülememiştir.

Sonuç

Astroloji ilmiyle uğraşan insanların, yıldızların durumlarından bir takım sonuçlara varıp hükümler çıkarmaya çalıştıkları gibi, mûsikî ilmi ile uğraşanlar da, makamların insanlar üzerinde bıraktıkları tesirleri hakkında tasarruf ve yorumlarda bulunmuşlardır. İklim ve bölgesel şartlara uygun olarak, bazı makamların belirli bölge insanların karakter ve mizaçlarına uygun geldiğini, aynı makamın başka bölgelerde yaşayanlar üzerinde ise ters tepki yaptığını ifade etmişlerdir.

Makamların yöresel etkileri dışında bir de vakitsel olarak etkileri de gündeme gelmektedir. Bir makamın, günün bazı vakit ve saatlerinde insan üzerinde etkisi ziyadesiyle kendini gösterirken, başka bir vakitte aynı tesiri göstermediği izlenmiş ve makamların icra edileceği vakitler konusunda da yorum ve açıklamalarda bulunulmuştur. Bu açıklamalar izafi olsa da genelde tecrübe edilerek varılan kanaatler olduğu için mûsikîşinaslar arasında çok değer ifade etmektedir.

Bu konuda bir diğer husus ta çeşitli duygu ve insan karakteri yansıtan şiir ve güftelerin hangi makamda bestelenmesinin uygun olacağı konusudur. XIII. Yüzyıllarda bile dikkate alınan önemli bir konudur bu. Bu kural ve kaideler 700 yıldan fazla bir zamandır kaynaklarda zikredilmesine rağmen, hâlâ bazı bestekârların, güftelerin ifade ettiği ruhsal ve fiziksel yapıya uygun makam seçmeyip, beste anında gelen duyguya göre güfteye beste giydirdikleri görülmektedir. Bu güfte ve beste uyumsuzluğu, ortaya konulan müziğin tenakuzuyla devam edip giderken, durum, alanın uzmanları tarafından esfle izlenmekte, toplum olarak gittikçe yozlaşan müzik anlayışıyla, geleceği hakkında karamsarlığa düşen ruh dünyamızı tamamen çıkmaza sokmaktadır.

Açıklamalardan anlaşılan şudur ki, insanların arzuları, karakterleri ve mizaçları çok farklıdır. Birilerine şecaat ve cesaret veren bir makamın herkese de aynı duyguyu vereceğine dair bir kayıt yoktur. Genelde bir çokları için sabah vaktinde iyi gelen sabâ makamı, bazıları için hiç de hoş olmayabilir. Şu var ki bunlar, mûsikî üstatları tarafından belli toplumlarda yıllarca uygulanmış ve denenmiş olan kurallardır. Hepsi bir tecrübenin sonucu olarak ortaya konulmuştur. İstisnalar genel kuralları bozmayacağı için, aynı kaideler günümüzde de geçerlidir.

Gerek radyo ve gerekse televizyon programlarında müzikler hazırlanırken bu kaideler mümkün olan nispette uygulanmaktadır. Özellikle dînî mûsikî-mizde makamlara âşina olan din görevlilerimiz bu hususlara riayet etmektedirler. Gerek akademik derslerimizde ve gerekse din görevlileri ile yaptığımız ses eğitimi ve makam çalışmalarında katılımcıların bu konulara dikkati çekilmekte, gereken tedbirler alınmakta ve olumlu sonuçlara ulaşılmaktadır.